

Par vēstures rakstīšanu un lasīšanu pēc hroniku laikmeta beigām

Mārtiņš Mintauris

Viens no īsākajiem Horhes Luisa Borhesa stāstiem saucas “Par precizitātes nozīmi zinātnē”.¹ Šajā stāstā Suaress Miranda, izdomāts 17. gadsimta ceļotājs, vēsta par to, kā reiz kādas impērijas Kartogrāfu Ģilde bija nolēmusi radīt visprecīzāko savas valsts karti, kas būtu iespējama vien mērogā 1:1 attiecībā pret teritoriju, kuru tā attēlotu. Viņu nodoms piepildījās, taču galu galā no tā paliek pāri tikai drupas, kur mitinās vien zvēri un klaidoņi, jo nākamās paaudzes atzīst, ka no šādas milzu kartes nav nekāda labuma, un tādēļ bez žēlastības atstāj to saules un ziemas bargajā varā.

Borhesa stāstu var uzskatīt par literāru komentāru vispārējās semantikas pamatlicēja Alfrēda Koržibska (*Alfred Korzybski*, 1879–1950) slavenākajam citātam: “Karte *nav* identiska teritorijai, kuru tā attēlo, bet pareizai kartei ir *tā pati struktūra*, kas teritorijai, un tas padara karti izmantojamu.”² Tālāk Koržibskis analogiju starp karti un teritoriju turpina kā analogiju starp valodu un realitāti jeb analogiju starp vārdiem un lietām – vārds *nav* identisks lietai, kuru tas apzīmē, tāpēc valoda līdzinās kartei, kas nepieciešama, lai mēs varētu orientēties pasaulē. Arī Borhesa stāsta metaforu var paplašināt līdzīgā veidā, interpretējot to ne tikai kā vēstījumu par intelektuālās augstprātības veltīgumu, bet pievēršot uzmanību tam, ka vēstījuma nominālais autors ir ceļotājs. Literatūra ir ceļvedis nezināmā un biedējošā, tomēr pievilcīgā un tādēļ it kā jau mazliet pazīstamā teritorijā, un tieši tāpat kā Koržibska piemērā minētā karte, arī literārs teksts nav identisks realitātei, kuru tas tiecas attēlot. Bet kā ir ar vēsturnieku radītajiem tekstiem? Vai viens no to vērtības kritērijiem nav tieši ticamība, kas nozīmē autora vēstījuma atbilstību tam, kā viss pagātnē īstenībā notika?

1 Jorge Louis Borges. *Collected Ficciones*. Penguin Press 1998, p. 704–705. Translated by Andrew Hurley.

2 Alfred Korzybski. *Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics. Fifth Edition*. New York 1994, p. 58.

Par šo jautājumu ir spriests un diskutēts bez sava gala, turklāt vēsturnieki parasti ir mēģinājuši izvairīties no apsūdzībām nepatiesu un “pārāk literāru” (lasi: izdomātu) stāstu radīšanā. Joprojām mēdz sacīt, ka pagātnes apzināšanās un nojausma par iespējamo nākotni ir tās īpašības, kas atšķir cilvēciskas būtnes no mūsu dzīvnieciskajiem prototipiem.³ Šāda nostāja izceļ vēsturnieka misiju, padarot viņu par patiesības pravieti, kura lomu nemazina pat Frīdriha Šillera savulaik pamanītais apstākļi, ka vēsturnieka praviestojumi interpretē nevis nākotni, bet gan pagātņi. Tomēr pagātne, lai cik tāla un šķietami (aiz-)vēsturiska, var negaidot kļūt aktuāla.

Igauniem un latviešiem ir paveicies: mums nav jāizgudro sava Makondo, lai maģiskā reālisma valodā runātu par lietām, kas sakņojas teju mītiskā pagātnē, bet turpina iespaidot mūsu ikdienu, atbalsojoties jautājumos par identitāti un literatūras ietvarā saskatāmo nācijas spoguļattēlu. Mums ir paveicies, jo mums ir viduslaiku Livonija, ko reiz pazina kā *Alt-Livland*, vienlaikus reāla un teiksmaina zeme, un tā gan ir, gan vēl joprojām nav “mūsu” pagātnes daļa.

Iespējams, laikabiedru uztveres zīmētajā pasaules kartē Livonija tagad atrodas kaut kur starp Džona R. R. Tolkīna Viduszemi un Valtera Skota attēloto karaļa Ričarda Lauvassirds un Kventina Durvarta laika Angliju. Mūsdienu cilvēkam tās varētu šķist vienlīdz reālas vai iztēlotas. Tiesa, ja gribētu salīdzināt Livonijas klātbūtni tās politisko mantinieku literatūrā, aina abās Valkas un Valgas pusēs būtu visai atšķirīga. No laika, kad viduslaiku tēmas saviļņo ikviena jauna cilvēka sirdi un prātu, atceros Alberta Gulbja “Noslēpumainās bultas” un Ulda Strupuļa “Raunas stāstus”, tie bija interesanti darbi, kas nav pagaisuši no atmiņas arī pēc 30 gadiem, kaut arī mitinājās rakstniecības perifērijā... Jā, vēl taču bija 30. gados Arveda Mihelsoņa sarakstītais un brežņevisma ilgstošajā tagadnē atkārtoti izdots “dēku romāns” par Kalendāra nemieriem dumpīgajā 16. gadsimta nogales Rīgā, taču Latvijas PSR kino industrija tolaik labprātāk pievērsās šī paša autora sacerētajai “Trīs musketieru” sižeta lokalizācijai. Un notika, ka Tā Kunga 1970. gadā tapa latviešu padomju kostīmfilma “Vella kalpi” ar turpinājumu “Vella kalpi vella dzirnavās”, kur 17. gadsimta Rīgai bija Tallinas Vecpilsētas seja un brašie cīnītāji veldzējās Keilas ūdenskrituma ūdeņos. Tomēr tajā latviešu literatūras plauktā, kas atradās augstāk par, kā toreiz teica, vidējā skolas vecuma bērniem domāto lasāmvielu, Livonijai veltītus tekstus atrast gandrīz nebija iespējams.

Kādēļ? Kaut kur Baltijas Krusta karu laikmeta sūrajos dūmos un miglā pazuda nākamo paaudžu skatam tieši tas mūsu vēstures posms, kurā no kristītajām, bet zemtekstā arvien vēl pagāniskajām ciltīm sāka veidoties ļaudis, kuru pēcteči šodien sauc sevi par igauņiem un latviešiem. Daži vēstures izpratnes motīvi ir noturīgi: pēc Otrā pasaules kara Latvijas latviešu literatūrā par 13. gadsimta notikumu simbolu kļuva “degošā pilskalns” metafora.⁴ Žurnālista un padomju aktīvista Laimoņa Pura romāns ar šādu nosaukumu vēstīja par seno zemgaļu cīņu pret vācu iebrucējiem, būtībā turpinot pirmskara nacionālā romantisma tradīciju. Arī nākamo laikmetu ainavu šādā vēstures spogulī ir viegli iedomāties: mūsu laimīgo senatni nomainīja drupas un krāsmatas, bet no tām tikai ap 19. gadsimta vidu “pēkšņi” uzdīga nacionālās atmodas asni. Livonijai šajā ainavā ar vieglu roku bija atvēlēta tumšo viduslaiku loma, bet pirmskara lat-

3 Hayden White. *The Fiction of Narrative. Essays in History, Literature and Theory, 1957–2007*. Baltimore 2010, p. 188.

4 Laimonis Purs. *Degošais pilskalns*. Rīga: Liesma, 1962. Līdz 2012. gadam šis romāns latviešu valodā izdots četras reizes, kā arī tulkots lietuviešu un ungāru valodā.

viešu vēsturnieku centieni⁵ atklāt Livonijas Indriķa hronikas autora latvisko izcelsmi padomju režīmam nebija vajadzīgi.

Par igauņu attiecībām ar Livoniju arī latviešu lasītājiem kādā intervijā ir pastāstījis Mareks Tamms,⁶ tāpēc par to šeit neatkārtošos. Par vēstures tēmām reflektējošajā igauņu prozā, cik par to ir iespējams spriest cilvēkam, kurš diemžēl nelasa igauņiski, Livonija ir spēcīgi klātesoša arī bez visādiem hobitiem. Būtu jau pārāk triviāli apgalvot, ka šai literārajai Livonijai piemīt viduslaiku Rēveles šarms, kas sniedz telpu gan Indreka Harglas konstruētajiem 15. gadsimta detektīvstāstu sižetiem, gan Livonijas sabrukuma laikā dzīvojušā hronista Baltazara Rusova biogrāfijas atveidojumam Jāna Krosa romānā “Stūrgalvības hronika”. Abus šeit minētos piemērus izvēlējos ne tikai viduslaiku sižeta dēļ, jo šos literāros darbus vieno vēl kāda īpašība, kas tos savukārt saista arī ar historiogrāfiju – tas ir naratīvs kā vēstījuma veids.

Ja no daudzajām naratīva jēdziena definīcijām izvēlētos Svena Birkerta piedāvāto: “Cilvēku naratīvi ir notikumi un apraksti, kas izvēlēti un sakārtoti, lai radītu nozīmi”,⁷ tad šāda izvēle dotu mums iespēju piekļūt noslēpumainajai literatūras un vēstures rakstīšanas saiknei, kas nodarbinājusi intelektuāļu prātus jau kopš Aristoteļa dzīves laika, ar jaunu sparū atgriežoties tagadnes eklektiskajā un fragmentētajā intelektuālajā ainavā. Naratīvs kā savdabīga – un nebūt ne neitrāla – vēstījuma forma saista dažādas vārda mākslas nozares, pie kurām pieder arī literatūra un historiogrāfija. Ir ierasts pretstatīt daiļliteratūras patiesību vēstures patiesībai, kā to formulējis “Stūrgalvības hronikas” pēcvārda autors Janika Kronbergs,⁸ nošķirot iztēli no realitātes un objektīvu vēstījumu no mājīgi vilinošajiem fantāzijas augļiem.

Vai šāds pretstatījums patiešām ir tik acīmredzams, kā šķiet pirmajā brīdī? “Taču *vēsturiska* pētījuma rašanās ir mazāk saistīta ar nepieciešamību noskaidrot, ka zināmi notikumi patiešām ir *bijuši*, vairāk ar vēlēšanos saprast, ko šie notikumi *nozīmēja* konkrētai grupai, sabiedrībai vai kultūrai.”⁹ Tā apgalvoja metavēstures koncepcijas autors Haidens Vaits (*Hayden White*, 1928–2018) un šķiet, ka Jāna Krosa episkais vēstījums par Baltazara Rusova dzīvi labāk par daudziem teorētiskiem apcerējumiem atklāj naratīva nozīmi pagātnes pārvēršanā par vēsturi, piešķirot tai jēgu. “Stūrgalvības hronika” Igaunijā nāca klajā desmitgadē, kad vēstures zinātne otrpus dzelzs priekškara piedzīvoja tā dēvēto lingvistisko pagriezienu, pārvērtējot vēstures rakstīšanas mērķus, paņēmienus un saturu. Vaits, kuru ir pieņemts uzskatīt par vienu no šī pagrieziņa ierosinātājiem, vienkārši atgādināja par to, ka arī vēsturnieks stāsta stāstus, kas klausītājiem, respektīvi, lasītājiem ir vajadzīgi tādēļ, ka tie atbilst noteiktam pasaules modelim. Citiem vārdiem sakot, vēsture top tādā pagātnes interpretācijā, kas padara mūsu dzīvi labāk saprotamu. Tieši tādēļ tik liela nozīme ir tam, kā ir uzbūvēts vēsturnieka stāsts, cik tas ir paties un vienlaikus arī saistošs lasītājam.

Patiesuma un pievilcības salīdzinājumā slēpjas pretruna, kuras nozīmi vēsturnieki ir apzinājušies arī pirms lingvistiskā pagrieziņa radītajām izmaiņām. Lieta tā, ka historiogrāfija sniedz nevis pagātnes

5 Arveds Švābe. Latviešu Indriķis un viņa chronika. No: *Straumes un avoti. 2. sējums*. Rīga 1940, 121.–220. lpp.

6 Pauls Raudseps. Senās cīņas nebeidzas. Intervija ar vēsturnieku Mareku Tammu. *IR*. 2018. 25.–31. janvāris. Nr. 4, 27.–30. lpp.

7 Svens Birkerts. *Esejas*. Rīga 2019, 163. lpp. No angļu valodas tulkojis Vilis Kasims.

8 Janika Kronbergs. Starp vēsturi un autobiogrāfiju. No: Jāns Kross. *Stūrgalvības hronika. Romāns par Baltazaru Rusovu*. Rīga 2012. 1085.–1091. lpp. No igauņu valodas tulkojusi Maima Grīnberga.

9 Hayden White. *The Fiction of Narrative*, p. 230.

attēlu, bet gan tās tulkojumu mūsdienu cilvēkam saprotamā valodā, kas pavēsta par pagātnes notikumu nozīmi. Bet vēsturnieka radītās un izvēlētās pagātnes saprašanas formas, kā tās nosauca izcilākais latviešu pirmskara vēsturnieks Arveds Švābe (1888–1959), ir dažādas un sniedzas no leģendām līdz sausam, pētnieka sastādītam izmeklēšanas protokolam. Pētnieks var iztēloties sevi par bezkaislīgu hronistu, kas *sine ira et studio* liek kopā vēstures mozaiku no tiem pagātnes fragmentiem, ko laiks un nejaušība (neslēpsim acīmredzamo) izskalojuši pie viņa kājām. Tomēr šai heroiskajai gleznai, kas varbūt glaimo vēsturnieka pašapziņai, ir maz kopīga ar patiesību. Pilnīgi precīza pagātnes “reprodukcija var gan būt pareiza, bet reti kad tā ir patiesa, jo autors portreta vai gleznas vietā ir pagatavojis tikai fotogrāfiju, kur vēsturiski nozīmīgais un individuāli raksturīgais ir sajaukts ar nenozīmīgo un nejaušo.”¹⁰ Vēsture nav iespējama bez kritiska pagātnes izvērtējuma, taču lasītājs grib no vēsturnieka nevis sausu pagātnes izmeklēšanas protokolu, bet tās notikumu un personu dzīvu un aizrautīgu attēlojumu. Jāna Krosa prozu nav piemeklējis šāda “foto-reālisma” lāsts, un tā nepārvēršas plakanā vēstures ilustrācijā, bet uzrunā lasītāja iztēli, intuīciju un, jā, arī izaicina intelektu.

Lasītāja pieredze vienmēr ir subjektīva, un tieši caur tekstu mēs nonākam pie pagātnes, kas skar mūs citādi, nekā attēlos tvertās pagātnes ainas. Teksts pārvērš pagātni vēsturē, piešķirdams tai jēgu un darīdams iespējamu reflektējošu, proti, domājošu un pārdomājošu attieksmi pret pagātni. Vēsture ir pagātne, kas ir kļuvusi par paša pieredzi arī tad, ja attālums līdz tai mērojams gadsimtos. Aplūkojot 17. gadsimta holandiešu mākslinieku veidotos portretus vai kādu no daudzajām romantisma laikmetā gleznotajām ainavām, mēs varam ieraudzīt tajās pagātni vien tad, kad sākam pārdomāt attēlā redzamo, formulējot vārdos to, ko vispirms savā asociāciju tīklā ir notvērusi acs. Lai ieraudzītu pagātni ar visu tās miesu un asinīm, ir nepieciešams teksts. Nē, nevis vienkārši teksts, bet gan stāsts. Vēsturnieki tāpat kā literāti, nodarbojas ar stāstu stāstīšanu. Svens Birkerts iepriekš citētajā esejā “Bloknots: lasīšana digitālajā laikmetā” vaicā: “vai apziņas iedabā ir meklēt un radīt naratīvu, tas ir, nozīmi?”¹¹ Tā varētu būt atbilde, kas izskaidrotu kā literatūras, tā arī (uz-)rakstītās un (iz-)stāstītās vēstures eksistences nepieciešamību, taču ikviens izskaidrojums jau arī ir naratīvs... Atgriežoties pie “Stūrgalvības hronikas” jāsaka, ka naratīva neizbēgamā klātesamība mūsu sacerētajos stāstos par vēsturi ir tā, kas rada “vēsturi no iekšpuses”, proti, paša pārdzīvoto un piedzīvoto vēsturi. Tā kļūst nozīmīga arī tad, ja mūsu priekšā ir nevis biogrāfija, bet teksts, ko pieņemts dēvēt maldinošā vārdā par literāro fikciju.

Vai tas nozīmē, ka robeža starp vēsturnieka pētījumu un rakstnieka radīto prozu ir tikai šķietama? Nē. Robeža pastāv, taču tā atdala nevis īstenību no izdomas un arī ne patiesību no meliem. Tas būtu pārāk vienkārši, jo vēstītāja piederība akadēmisko autoru lokam pati par sevi nepadara stāstu patiesu. Mēs nekad neuzzināsim, ko īsti Versingetorikss teica Jūlijam Cēzaram, taču viņu iespējamā satikšanās neatceļ Gallu kara vēsturiskās situācijas patiesumu 1. gadsimtā pirms Kristus, nedz arī Jāna Kaplinska dzejoļa¹² nozīmi tā tapšanas un publicēšanas laikā. Tekstā iemiesotais stāsts par pagātni vienmēr ir pakļauts dubultai ekspozīcijai – to aplūkos gan kā vēstures avotu “par to, kā bija toreiz”, gan kā vēstījumu, kas ir radies “šodien”

10 Arveds Švābe. Latviešu vēstures uzdevumi. No: *Straumes un avoti*, 34. lpp.

11 Svens Birkerts. *Esejas*, 163. lpp.

12 Jāns Kaplinskis. “Versingetorikss teica...” No: *Cilvēki krastā. Igaunņu dzejas izlase*. Rīga: Liesma, 1970. 155.–156. lpp. No igauņu valodas tulkojis Laimonis Kamara. Skat. arī: Jāns Kaplinskis. *No putekļiem un krāsām. Dzejas izlase*. Rīga: Apgāds Daugava, 2001. 34.–35. lpp. Sakārtojis un no igauņu valodas atdzejojis Guntars Godiņš.

un tādēļ ieguvis tagadnei saprotamu nozīmi. Jo naratīvs ir ne tikai notikuma apraksts, bet arī pats pagātnes notikums, kas bieži vien ir saglabājies tikai stāsta jeb vēstījuma formā.

Skatīties uz pagātņi ar Klio acīm nozīmē ieraudzīt tās daudzveidību un sajūst cilvēka klātbūtni vēsturē, par to jau 20. gadsimta 70. gados, šajā attīstītā sociālisma *longue durée* periodā eleganti atgādināja Jāna Krosa noveļu krājums “Ar Klio acīm”.¹³ Arī šeit, tāpat kā “Stūrgalvības hronikā”, darbojas gan reālas, gan izdomātas un tomēr vienlaikus ticamas personas, un tādēļ grāmatas lasītājam ir iespējams kļūt par līdzautoru – šādu iespēju dod teksta paralēlisms, vēsturiskā konteksta ietvara un rakstnieka radīto tēlu sakausējums. Savienojuma vietas ir grodas, vienlaikus pamanāmas un caurspīdīgas, jo lasītāja acs aiz tām neaizķeras un nepaklūp, taču arī neapmaldās miglājā starp pagātņi un tagadni. Radniecību ar postmoderno rakstības veidu neuzbāzīgi apliecina Krosa sastādītie noveļu komentāri, kas domāti “tiklab tam lasītājam, kurš grib visu zināt, kā arī tam, kurš jau visu zina”¹⁴ un ietver tieši to faktu materiālu, pēc kura alkst kā vēsturnieka, tā ideālā lasītāja sirds un prāts.

Jāna Krosa radītā teksta spēks ir apbrīnojamā līdzsvarā starp fikciju un ticamību, turklāt pārsteidzošākais ir tas, kā autors saglabājis abu žanru robežas, nekļūdams pie tam didaktisks. Igaunijas pagātnei pievērsta Klio skatiens ir ironisks, tas pamanāms jau uzreiz; kāds varbūt apgalvotu, ka pat cinisks, tomēr ironijas tajā ir vairāk nekā patētiska izmisuma, ar kādu tik bieži arī literārajos tekstos mēdz runāt par vēstures traumām un triecieniem. Vēlīnā padomju laikmeta, ko kādreiz dēvēja par stagnācijas periodu, ietvaram šeit ir sava nozīme. Jāna Krosa vēsturiskā proza nav dekoratīva, tā nelīdzinās savas tapšanas laikmetam raksturīgajai butaforiskajai, kostīmfilmu estētikā veidotajai pagātnes ainavai, kas varbūt arī atdzīvināja padomju ikdienas pelēcību, taču neizbēgami palika dekorācijas līmenī. Ko tādu lasīt vai skatīties bija interesanti tikai vienreiz, un atgriezties pie šādām filmām vai romāniem varēja likt vien nostalgiskas atmiņas par labu aktierspēli, nevis par naratīvu kopumā, vai arī atmiņas par pašu lasīšanas procesu.

Iespējams, šo līdzsvaru uztur spēkā Krosam zināmais noslēpums, par kuru 1975. gadā citā pasaules malā Haidens Vaits ieminējās esejā “*The Problem of Change in Literary History*”.¹⁵ Šī noslēpuma vārds ir “vēstures lauks” kā teritorija, kurā satiekas vēstures un literatūras rakstīšanai vienlīdz svarīgie pieturas punkti: autora radītais teksts un tā vēsturiskais konteksts. Starp šiem punktiem esošajā telpā top vēsture un literatūra, taču tas notiek vien tad, kad autors atrodas vēstures lauka vidū, citādi līdzsvars izjūk un teksts zaudē kā māksliniecisko, tā arī vēsturisko pamatu.

Ar Vaitsa pieeju vēstures rakstīšanai Krosa darbus saista arī hronikas metafora. To sastopam ne tikai romānā par Baltazara Rusova dzīvi, bet arī latviski tulkotajā noveļu ciklā. Kaut arī katra novele norisinās citā laikmetā, tās kopā veido vienotu vēstījumu – to var salīdzināt ar situāciju, ja būtu iespējams aplūkot pagātņi vienlaikus no dažādiem skatu punktiem. Protams, šāda situācija ir fantastiska, un tomēr literārs teksts padara to iespējamu. Tādējādi noveļu cikls ir sava veida hronika, kas it kā pārkāpj ierastos spēles noteikumus, jo sajauc kopā īstenību un izdomu, vēsturiskas un “nevēsturiskas” personas, dažādas vietas un laikmetus, par spīti visam saglabājot tēmu, kas padara četras noveles par viena naratīva sastāvdaļu.

13 Jāns Kross. *Ar Klio acīm*. Rīga 1978. No igauņu valodas tulkojušas Džuljeta Plakidis un Anna Žigure.

14 Turpat, 295. lpp.

15 Hayden White. *The Fiction of Narrative*, p. 153–168, šeit: 162.

Līdz ar to hronikas kodols nav vis šķietami bezkaislīgs faktu uzskaitījums, kā to nereti iedomājas, bet gan vēstījums, ko šis faktu kopums sniedz vēsturniekam un lasītājam: “Jo nav tādas lietas kā “hronika”, kas vienkārši atspoguļotu kādu notikumu vai procesu tādu, kāds tas bija; pastāv tikai vairāk vai mazāk strukturētas “vēstures” versijas.”¹⁶ Strukturētas šajā gadījumā nozīmē tādas versijas jeb stāstus par vēsturi, kas veidoti kā loģisks vēstījums ar savu sižetu un nozīmi. Un nozīme paliek kā vēsturnieka, hronikas autora, tā arī lasītāja ziņā. *Legere necesse est.*

Par vēstures rakstīšanu un lasīšanu pēc hroniku laikmeta beigām

Esejas autors Mārtiņš Mintauris

Foto: *Hansa Media*